

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2023.2.10>

DOŚWIADCZENIE PRZEŻYWANIA WOJNY PRZEZ NAUCZYCIELI DYSCYPLIN SPOŁECZNYCH: OD OSOBISTEGO DO ZAWODOWEGO (NA PRZYKŁADZIE REGIONU ZAPOROSKIEGO)

Olha Syrtsova

*kandydat nauk historycznych, docent,
docent Katedry Filozofii i Nauk Społecznych i Humanistycznych
Instytucji spółdzielczej „Zaporoski Obwodowy Instytut Podyplomowego Kształcenia Pedagogicznego”
Zaporoskiej Rady Obwodowej (Zaporoże, Ukraina)
ORCID ID: 0000-0001-7529-5251
syrtsova.olga73@gmail.com*

Yurii Bilai

*dyrektor Berdiańskiej Ogólnokształcącej Szkoły I-III Stopni nr 7 Berdiańskiej Rady Miejskiej Obwodu
Zaporoskiego (Berdiańsk, Ukraina)
ORCID ID: 0009-0004-3217-4678
bilay.yriugreek@gmail.com*

Adnotacja. Artykuł jest pierwszą próbą podsumowania doświadczenia przeżywania rosyjsko-ukraińskiego konfliktu zbrojnego i aktywności zawodowej nauczycieli dyscyplin społecznych w regionie zaporoskim. Artykuł opiera się na wynikach badania, którego głównymi metodami były ankieta internetowa i kwestionariusz pisemny. Próba respondentów składa się ze 168 osób, co stanowi około 20% wszystkich nauczycieli dyscyplin społecznych w regionie zaporoskim.

Przedstawione wyniki opisują stan funkcjonowania ogólnego systemu szkolnictwa średniego w regionie zaporoskim po rozpoczęciu inwazji wojsk rosyjskich na pełną skalę.

Zidentyfikowano główne trendy procesów migracyjnych, w których uczestniczyli nauczyciele dyscyplin społecznych. Opisano doświadczenia nauczycieli w przetrwaniu okupacji, zidentyfikowano główne przyczyny i sposoby ich wyjazdu z tymczasowo okupowanych terytoriów.

Zwrócono uwagę na stan psychoemocjonalny badanych respondentów oraz zidentyfikowano główne trendy i charakter jego zmian w pierwszym roku aktywnej fazy konfliktu zbrojnego. Pokazano główne zmiany, jakie zaszły w poglądach nauczycieli na główne zadania edukacji w aktywnej fazie wojny rosyjsko-ukraińskiej.

Słowa kluczowe: doświadczenie przeżywania wojny, okupacja, migracja, nauczyciel dyscyplin społecznych, instytucja edukacyjna.

THE EXPERIENCE OF THE WAR EXPERIENCING BY THE TEACHERS OF SOCIAL DISCIPLINES: FROM PERSONAL TO PROFESSIONAL (ON THE EXAMPLE OF ZAPORIZHZHYA REGION)

Olha Syrtsova

*Candidate of Historical Sciences, Docent,
Associate Professor at the Department of Philosophy and Social and Humanitarian Disciplines
Municipal Institution «Zaporizhzhia Regional Institute of Continuing Pedagogical Education»
of Zaporizhzhia Regional Council (Zaporizhzhia, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0001-7529-5251
syrtsova.olga73@gmail.com*

Yurii Bilai

*Candidate of Historical Sciences,
Director of Berdyansk Secondary School for Levels I-III number 7 of Berdyansk City Council
of Zaporizhzhia region (Berdyansk, Ukraine)
ORCID ID: 0009-0004-3217-4678
bilay.yriugreek@gmail.com*

Abstract. The article makes the first attempt to generalize the experience of experiencing the Russian-Ukrainian armed conflict and professional activity in its conditions of teachers of social disciplines of the Zaporizhzhia region. The article is based on the results of a scientific study, the main methods of which were an online questionnaire and a written survey. The sample of respondents consists of 168 people, which is about 20% of all social science teachers in the Zaporizhzhia region.

The presented results describe the state of functioning of the general secondary education system of the Zaporizhzhia region after the beginning of the large-scale invasion of Russian troops.

The main trends of migration processes in which teachers of social disciplines participated were determined. The experience of teachers regarding the experience of occupation is described, the main reasons and ways of their departure from the temporarily occupied territories are established.

Attention is focused on the psycho-emotional state of the interviewed respondents and the main trends and the nature of its changes during the first year of the active phase of the armed conflict are determined. The main changes that took place in the views of teachers on the main tasks of education in the conditions of the active phase of the Russian-Ukrainian war are shown.

Key words: experience of the war, experiencing, occupation, migration, social disciplines teacher, educational institution.

ДОСВІД ПЕРЕЖИВАННЯ ВІЙНИ ВЧИТЕЛЯМИ СУСПІЛЬНИХ ДИСЦИПЛІН: ВІД ОСОБИСТОГО ДО ПРОФЕСІЙНОГО (НА ПРИКЛАДІ ЗАПОРІЗЬКОГО РЕГІОНУ)

Ольга Сирцова

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри філософії та суспільно-гуманітарних дисциплін
КЗ «Запорізький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти»
Запорізької обласної ради (Запоріжжя, Україна)
ORCID ID: 0000-0001-7529-5251
syrtsova.olga73@gmail.com*

Юрій Білай

*директор Бердянської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 7 Бердянської міської ради
Запорізької області (Бердянськ, Україна)
ORCID ID: 0009-0004-3217-4678
bilay.yriugreek@gmail.com*

Анотація. У статті зроблено першу спробу узагальнення досвіду переживання російсько-українського збройного конфлікту та професійної діяльності в його умовах вчителів суспільних дисциплін Запорізького регіону. Стаття базується на результатах наукового дослідження, основними методами якого були онлайн-анкетування та письмове опитування. Вибірка респондентів складається з 168 осіб, що становить близько 20% від усіх учителів суспільних дисциплін Запорізької області.

В представлених результатах охарактеризовано стан функціонування системи загальної середньої освіти Запорізької області після початку широкомасштабного вторгнення російських військ.

Визначено основні тенденції міграційних процесів, в яких брали участь викладачі суспільних дисциплін. Описано досвід педагогів щодо переживання окупації, встановлено основні причини та шляхи їх виїзду з тимчасово окупованих територій.

Акцентовано увагу на психоемоційному стані опитаних респондентів та визначено основні тенденції та характер його зміни протягом першого року активної фази збройного конфлікту. Показані основні зміни, що відбулися у поглядах педагогів на основні завдання виховання в умовах активної фази російсько-української війни.

Ключові слова: досвід переживання війни, окупація, міграція, вчитель суспільних дисциплін, заклад освіти.

Вступ. Новий етап війни розпочався ранком 24 лютого 2022 р. з ракетних обстрілів всієї території України та звісткою про широкомасштабне вторгнення збройних сил РФ. Офіційно жодна зі сторін конфлікту не оголосила іншій війну, і саме тому, спираючись на норми Міжнародного гуманітарного права, ми використовуємо термін «збройний конфлікт міжнародного характеру». Більше року він має високу інтенсивність: активні бойові дії не вщухають ні на день, лінія фронту становить майже 2000 км. та перетинає Запорізьку область зі сходу на захід. У перші тижні російські війська тимчасово окупували майже 60% території регіону, обласний центр (м. Запоріжжя) перебуває під постійними обстрілами.

Відомий історик Т. Снайдер, професор Єльського університету, у відкритій лекції заявив, що дії путінської армії вже сягнули рівня геноциду, і найголовніше – що це був свідомий, продуманий та запланований злочин, підґрунтя якого формувалося протягом тривалого часу (Снайдер, б.д.).

У таких умовах у зоні підвищеного ризику разом із колишніми учасниками антитерористичної операції та членами родин військовослужбовців опинилися і педагоги закладів освіти, які викладають суспільні дисципліни (історія, основи правознавства, громадянська освіта тощо). Це спричинено політикою примусової русифікації, яку реалізує окупаційна влада.

Бліц-криг провалився – і війна набула рис затяжного збройного конфлікту, що зумовило вирішення українською державою в цілому та органами місцевого самоврядування, зокрема, багатьох складних питань. Насамперед організація навчання здобувачів освіти, які знаходяться як на територіях, підконтрольних

Україні, за кордоном, так і на тимчасово окупованих територіях. Значну роль у відновленні й розбудові освітнього простору дітей відіграли саме педагоги, доля яких склалася по-різному.

Виходячи із зазначеного вище, *об'єктом* нашого дослідження ми вбачаємо життєдіяльність вчителів суспільних дисциплін Запорізького регіону в умовах російсько-українського збройного конфлікту. *Предметом* дослідження є основні форми участі вчителів суспільних дисциплін Запорізького регіону в міграційних процесах, зміни в психоемоційному стані та професійній діяльності окресленої групи педагогів під час російсько-українського збройного конфлікту.

Мета статті полягає у визначенні та характеристиці основних складових досвіду переживання російсько-українського збройного конфлікту та професійної діяльності в цей період учителів суспільних дисциплін Запорізького регіону.

Для реалізації поставленої мети необхідно вирішити наступні *завдання*:

- охарактеризувати стан функціонування системи загальної середньої освіти в Запорізькій області після початку широкомасштабного вторгнення військ РФ;

- описати психоемоційний стан, визначити основні тенденції його змін у вчителів суспільних дисциплін протягом першого року після 24 лютого 2022 р.;

- визначити й охарактеризувати основні тенденції міграційних процесів, у яких брали участь вчителі суспільних дисциплін;

- описати особливості переживання окупації вчителями суспільних дисциплін; встановити причини їх виїзду з тимчасово окупованих територій та основні шляхи евакуації; охарактеризувати проблеми, пов'язані з організацією евакуації й окреслити шляхи їх вирішення;

- дослідити основні зміни, які сталися в поглядах педагогів щодо основних завдань освіти в умовах активної фази російсько-української війни.

Аналіз літератури. Сьогодні в інформаційному просторі з'являється значна кількість публіцистичних статей, дописів, відомостей, які стосуються опису життя та професійної діяльності педагогів під час російсько-українського збройного конфлікту. Умовно їх можна розподілити на кілька груп: а) офіційна інформація – підзаконні нормативно-правові акти, аналітичні довідки Міністерства освіти та науки України, інтерв'ю з представниками органів влади; б) репортажі та матеріали журналістів; в) дописи педагогів – учасників певних подій, які мають досвід перебування на тимчасово окупованій території, евакуації, організації освітнього процесу в умовах збройного конфлікту.

У рамках проєкту DECIDE – «Децентралізація для розвитку демократичної освіти», що впроваджується в Україні ГО DOCCU та PH Zurich за підтримки Швейцарії, реалізується спецпроект «Громади та освітяни у війні», який здійснює збір розповідей історій про українську освіту та її працівників під час російсько-української війни.

Звичайно ж, держава здійснює системний моніторинг ситуації в освітній галузі, а здобуті результати оприлюднюються на офіційних сайтах МОН України, освітнього омбудсмена України, Департаментів освіти і науки обласних державних адміністрацій тощо. Однак наукові дослідження долі вчителів в умовах російсько-української війни ще не проводилися.

Матеріали та методи дослідження. В основу наукової розвідки покладено сукупність теоретичних (аналіз, синтез, порівняння) та емпіричних (анкетування, опитування, кількісний аналіз результатів) методів. Основними методами дослідження є онлайн-анкетування та письмове опитування. В онлайн-анкетуванні (випадкова вибірка), яке проводилося на засадах добровільності та анонімності, взяло участь 168 осіб, що становить близько 20% від вчителів суспільних дисциплін Запорізької області (станом на 24 лютого 2022 р.). Серед опитаних педагогів кожен другий знаходиться вдома на території, яка контролюється Україною, 6% – знаходяться за кордоном, 7% – на тимчасово окупованих територіях (далі – ТОТ), 37% – виїхали з ТОТ або з м. Запоріжжя та знаходяться на території інших регіонів України. Співвідношення кількості опитаних жінок (87,3%) та чоловіків (12,7%) та представників різних вікових груп (до 30-ти років – 6,1 %, від 31 до 40 років – 18,2%, від 41 до 60 років – 62,4% та більше 60-ти років – 13,3%) свідчить про репрезентативність вибірки, оскільки відповідають статистичним даним довоєнного періоду. Під час обробки отриманих результатів використано методи описової статистики.

Методом письмового опитування здійснено запис свідчень 28 вчителів, які виявили бажання розповісти про свій досвід переживання окупації та евакуації на територію, підконтрольну Україні. Ця група педагогів представляє всі райони тимчасово окупованої території Запорізької області. Для забезпечення учасників опитування ми не наводимо їхні прізвища та імена, вказуючи лише місце проживання на момент початку широкомасштабного вторгнення.

Теоретичним стрижнем нашого дослідження є усна історія як науковий напрям і метод наукового дослідження. Для проведення наукової розвідки ми використовували такі види писемних джерел: документальні (нормативно-правові акти, видані Верховною Радою України, Міністерством освіти та науки України, органів місцевого самоврядування; статистична інформація); оповідні (публіцистика); джерела особового походження (письмові спогади учасників подій, відповіді на запитання анкети, дописи на особистих сторінках соціальних мереж тощо).

Результати дослідження. *Стан функціонування системи загальної середньої освіти Запорізької області.* Напередодні широкомасштабного вторгнення збройних сил РФ на територію України в Запорізькій області функціонувало 458 закладів загальної середньої освіти, де працювало 13698 вчителів та навчалася

150332 учнів. Станом на лютий 2023 р. в області на ТОТ та на територіях, де відбуваються активні бойові дії, знаходиться 281 заклад загальної середньої освіти (61,35% від загальної кількості), і за рік війни лише одна з десяти шкіл призупинила свою діяльність.

Із 5 районів Запорізької області лише один – Запорізький – знаходиться під контролем влади України. Територія двох районів (Бердянський та Мелітопольський) – у тимчасовій окупації. Території Пологівського та Василівського районів на чотири п'ятих складаються з тих, де відбуваються активні бойові дії та ТОТ. Саме там розташована найбільша кількість закладів освіти, чий будівлі пошкоджено. Зокрема в Пологівському районі показник становить близько 60%. Найбільших ушкоджень зазнали будівлі закладів освіти тих громад, які знаходяться на території активних бойових дій або прилеглих до них: 100% будівель закладів загальної середньої освіти (далі ЗЗСО) – у м. Гуляйполі, 81% – у місті Пологи, 80% – у Кам'янській селищній громаді, по 75% – у Малинівській та Степногірській селищних громадах, 71% – у місті Василівка, 50% – у місті Орхів (Таблиця 1).

В перші дні після широкомасштабного вторгнення в усіх ЗЗСО регіону відповідно до листа МОН України від 25.02.2023 № 1/3276-22 навчання було призупинено та достроково розпочалися весняні канікули. На територіях, які контролюються владою України, наприкінці березня навчання поновилося в дистанційному форматі. Відповідно до листа МОН № 1/3371-22 від 06 березня 2022 р. на окупованих територіях освітній процес було призупинено, а 1 квітня 2022 р. Міністерство освіти України видало наказ про затвердження методичних рекомендацій щодо завершення 2021/2022 навчального року. Цим документом було рекомендовано закладам освіти самостійно визначити день завершення освітнього процесу. Згідно з рішенням голови Запорізької обласної військової адміністрації навчальний рік у школах Василівського, Пологівського, Бердянського та Мелітопольського районів було завершено 2 травня так і не відновившись після 24 лютого (У Запорізькій ОВА розповіли про завершення навчального року, б.д.).

За попередніми даними, отриманими у процесі комунікації з представниками органів самоврядування місцевих громад, залишили свої дома та виїхали в межах України або за її кордон 45% учителів області. Ця ситуація різниться в розрізі районів: найнижчим цей показник є на території, яка контролюється владою України (14,4%), а найвищим – де відбуваються активні бойові дії (66,1%) (Таблиця 2). 2 червня 2022 р. представниця влади України віце-прем'єр-міністр – міністр з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій І. Верещук звернулася до педагогів, що опинилися на захоплених ворогом територіях. «Не працюйте на окупантів. Просто переїдьте на підконтрольну Уряду України територію. Робота тут вам знайдеться. Якщо будете працювати на окупантів, юридичної відповідальності, можливо, ви уникнете. Але вашу кар'єру педагога на цьому буде завершено», – написала вона у своєму телеграм-каналі (Верещук, б.д.). Із ТОТ виїхали 51,8% вчителів. Цей показник є близьким до показників Донеччини (про це заявила під час брифінгу директор Департаменту освіти та науки облдержадміністрації Донецької області) (До 70% вчителі виїхали з тимчасово окупованої території Донеччини, б.д.).

Розглянемо ситуацію про залучення педагогів до освітнього процесу з боку окупаційної влади на прикладі двох найбільших міст обласного підпорядкування. За словами міського голови І. Федорова, у Мелітополі 90% з 2700 співробітників місцевого управління освіти відмовилися від співпраці з росіянами. Натомість 10% співробітників, які погодилися на співпрацю, – це здебільшого технічні працівники, зокрема двірники. Водночас вчителі переважно від такої пропозиції окупантів відмовилися.

За даними Бердянської міської ради, із 18 шкіл, які працюють у місті, лише 2 директори погодилися на співпрацю з окупантами, і офіційна українська влада вже позбавила їх повноважень. З-поміж майже 1000 працівників шкіл погодилися на співпрацю не більше 50 вчителів та близько 150 працівників молодшого технічного персоналу. З усіма ними також припинили трудові відносини (Крамар, б.д.). Співвідношення педагогів Запорізької області, які стали біженцями за кордон, та тимчасово переміщеними особами в межах України, становить 1 до 4. Отже, вчителі надають перевагу перебуванню в межах країни (Таблиця 2).

Відповідно до ст. 16 Закону України «Про загальну середню освіту» навчальний рік розпочався 1 вересня в дистанційному режимі, а напередодні в Запоріжжі відкрили освітні хаби для евакуйованих педагогів і школярів (Перун, б.д.). Освітній процес почався у 214 з 281 (що становить 76%) закладах загальної середньої освіти ТОТ та території, де відбуваються активні бойові дії.

Таблиця 1

Дані щодо кількості функціонуючих закладів загальної середньої освіти Запорізької області та стану їх будівель (станом на 15 лютого 2023 р.)

Район	загальна кількість ЗЗСО	Продовжують діяльність	Призупинили діяльність (з різних причин)	Пошкоджені будівлі	Зруйновані будівлі
Запорізький	177	176 (99%)	1 (1%)	7 (3,95%)	1 (1%)
Бердянський	65	40 (61,5%)	25 (38,6%)	1 (1,54%)	0
Василівський	53	52 (98,1%)	1 (1,9%)	11 (20,6%)	2 (3,8%)
Мелітопольський	83	62 (74,7%)	13 (25,3%)	0	0
Пологівський	80	60 (75%)	17 (25%)	48 (60%)	1 (1,25%)

Таблиця 2

**Дані щодо кількості педагогів, які виїхали в межах України та за кордон
(за районами станом на 15 лютого 2023 року)**

район	% вчителів, які виїхали в межах України	% вчителів, які виїхали за межі України	Разом
Запорізький район	6,8	7,6	14,4
Окуповані території та території, на яких відбуваються активні бойові дії	40,8	11,9	51,8
Бердянський район	38	8,9	46,9
Василівський район	37	10,1	47,1
Мелітопольський район	30,8	16,2	47
Пологівський район	57,4	8,7	66,1

Психоемоційний стан учителів: динаміка змін. Декілька місяців напередодні початку повномасштабного вторгнення були досить напруженими. Інформаційний галас щодо можливого початку широкомасштабної війни не залишився поза увагою кожного педагога. Під час викладання суспільних дисциплін вчителі стикалися із такими питаннями від учнів. Кожен другий опитаний нами педагог наголошував, що розумів неминучість цієї війни.

Перший день широкомасштабного вторгнення всі пам'ятають у деталях, бо розпочався він водночас однаково і в той же час для кожного по-різному. Зафіксовано три основні групи відповідей: прокинулися від звуків вибухів; отримали повідомлення (дзвінки) від рідних та близьких людей; прочитали/почули в новинах (телебачення, інтернет). «О 4.30 годині почув звуки літаків, все зрозумів», «Гуляла з собакою, побачила проліт ракети та почула звуки вибухів, стало все зрозуміло», «Зателефонував син (брат, родич тощо) та повідомив про ...» – типові відповіді вчителів. У цілому ці групи є майже однаковими за кількісним показником.

Перший день війни був робочим, і тому перед багатьма постало питання – слід іти на роботу чи залишитися вдома? Педагоги пригадують, що більшість із них 24 лютого 2022 р. провела один-два уроки. Це був надзвичайно складний у психологічному плані день і серед емоцій та почуттів, які домінували, були страх, спантеличення, паніка, гнів і водночас готовність до спротиву.

Результати оцінки динаміки психоемоційного стану вчителів свідчать про те, що протягом року відбулася певна зміна актуальності та гостроти емоцій і почуттів, які переживали педагоги за окреслений період (Таблиця 3).

За рік відзначається різке зниження (до мінімальних показників) кількості тих, хто відчуває страх, переляк, спантеличення, розпач та паніку, та навпаки – збільшується кількість осіб, хто відчуває впевненість у власних силах, готовність до спротиву та допомоги ЗСУ, надії та віри в перемогу. Майже на однаковому рівні залишаються протягом року показники нервозності, суму, гніву, ненависті та злості (Таблиця 3; Діаграма 1).

У розрізі різних груп опитаних відзначаються певні відмінності. Серед тих, хто знаходиться на ТОТ, зростає кількість тих, хто відчуває гнів, злість, ненависть, надію та віру в перемогу, та залишаються на тому ж рівні показники суму, впевненості у власних силах та готовності до спротиву. Серед тих, хто знаходиться за кордоном, зростає кількість тих, хто відчуває сум, нервозність, впевненість у власних силах, готовність до допомоги ЗСУ, надію та віру в перемогу та залишаються на однаковому рівні злість, ненависть і невпевненість. Для обох груп характерне зникнення страху, переляку, паніки, спантеличеності.

Таблиця 3

Динаміка змін емоцій і почуттів вчителів протягом 2022 р.

Емоції та почуття	Лютий – березень 2022	Січень 2023
Страх	50,3	9,1
Переляк	17,4	0,6
Спантеличення	43,7	1,2
Розпач	29,9	9,1
Паніка	13,2	1,2
Невпевненість	22,2	12,1
Нервозність	30,5	23,6
Сум	15,6	23
Гнів	44,3	32,1
Ненависть	33,5	32,7
Злість	31,7	31,5
Нейтральні почуття	1,2	1,2
Готовність до спротиву	48,5	67,3
Надія та віра в перемогу	48,5	89,7
Упевненість у власних силах	11,4	31,5

Рис. 1. Діаграма змін емоцій і почуттів учителів протягом 2022 р.

Найбільш складними в емоційному плані для вчителів суспільних дисциплін виявилися лютий-квітень, вересень-жовтень, грудень 2022 р. та січень 2023. Відзначається хвилюючий характер змін рівня гостроти психоемоційних переживань (Рисунок 2).

Такий характер змін пояснюється певними факторами. У лютому-березні, по-перше, відбувається швидка окупація більшої частини території області, що викликало нерозуміння причин цього зі сторони громадян України; по-друге, дається взнаки нерозуміння ситуації через відсутність життєвого досвіду переживання активної фази війни, постійного відчуття небезпеки, що призвело до панічних станів. У серпні-вересні це пов'язано з організацією початку нового навчального року. Також на тимчасово окупованих територіях розпочинається підготовка та проводиться «референдум», посилюється тиск окупаційної влади на педагогів задля примусу до колаборації. Жовтень характеризується стрімким зростанням інтенсивності ракетних обстрілів Запоріжжя та Запорізького району, унаслідок чого ставалися руйнування багатопверхових будинків і загибель цивільних. Грудень-січень стали важкими через нездійснення очікувань щодо деокупації Запорізької області, а також через загострення воєнних дій. Для тих, хто залишився на ТОТ, додалась емоційна неготовність до введення в обіг російського рубля.

За перший рік після широкомасштабного вторгнення лише кожен десятий не відзначив змін у власному психоемоційному стані порівняно з довоєнним. 2,4% опитаних вчителів заявляє про посилення відчуття оптимізму, пов'язаного з вірою в перемогу. У той же час вісім з десяти респондентів говорять про наявні проблеми: 32,3% перебувають у стані емоційного та психологічного виснаження, 40,7% – фізичної та психологічної втоми, а 6,6% називають свій стан депресивним.

Відновлення власного психоемоційного стану переважна більшість знаходить у підтримці родини та близьких (71,9%), освітянській діяльності (66,5%), спілкуванні з друзями та колегами (62,3%), хобі (23,4%), контактах з домашніми улюбленцями (29,3%), заняттях спортом та медитаціях (15%). Фактично кожен другий вчитель зазначає, що дбає про власне психологічне здоров'я та розвиває власний резилієнс в умовах війни за рахунок інтелектуальної праці (проходження курсів підвищення кваліфікації, відвідування

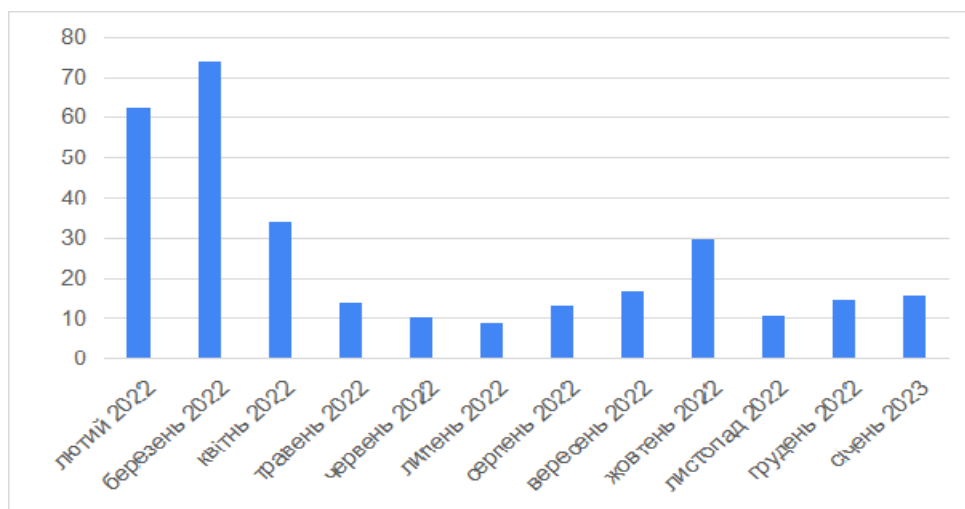

Рис. 2. Динаміка змін гостроти психоемоційних переживань вчителів історії протягом лютого 2022 р. – січня 2023 р.

освітніх онлайн-вебінарів, самоосвіта та читання книг). Це ще раз підтверджує результати нашого попереднього дослідження щодо ролі навчання на курсах підвищення кваліфікації як стабілізуючого фактору психоемоційного стану педагогічних працівників (Сирцова, 2022).

Участь учителів у міграційних процесах. Після широкомасштабного вторгнення в Україну збройних сил росії тільки 3,6% опитаних вчителів історії в разі окупації території, на якій проживали, не відчували загрози власному життю через здійснювану ними професійну діяльність. Не замислювався над цим питанням кожен п'ятий, а усвідомили цю небезпеку для себе та членів родини троє з чотирьох. «Я розуміла, що ми з чоловіком як учителі історії України будемо у полі пошуку, дуже переживала за дітей», – один із численних прикладів відповідей. Це пояснюється сформованою громадянською позицією, яка відкрито висловлювалася ними, волонтерською діяльністю на підтримку ЗСУ, біженців та постраждалих (особливо у 2014–2015 рр.), активним здійсненням патріотичного виховання в ЗЗСО та формуванням національної ідентичності здобувачів освіти.

Масовіша хвиля евакуація з м. Запоріжжя та найближчих територій, які контролювалися Україною, відбулася протягом першого місяця після широкомасштабного вторгнення та швидкої окупації більшої частини області. Саме за цей період рідний дім покинув кожен третій. Кількість тих, хто виїжджав, удвічі зменшилася вже у квітні. У літні місяці ця тенденція продовжилася, і в вересні виїхало з цієї території лише 1,8% від загальної кількості тих, хто евакуювався. Друга хвиля евакуації відбулася в жовтні 2022 р., коли сталися нічні масовані ракетні удари по житлових будинках (Янковський, 2022). «Постійний страх ракетних обстрілів призвів до того, що ми боялися спати» – таку причину наводять вчителі, які покинули Запоріжжя та вивезли своїх дітей. Ця хвиля не набула безрезневого масштабу, була вдвічі нижчою за неї та становила 14%. Після листопада зафіксовано лише поодинокі випадки евакуації з міста Запоріжжя.

Наприкінці березня 2022 р. почався зворотний процес – повернення додому тих, хто евакуювався. Наймаєшим він був з другої половини весни до кінця літа. Відзначається декілька спільних для всього періоду (з березня до листопада) причин: туга за домом та близькими, які залишилися («Виявилось, що бути не в Запоріжжі морально ще складніше, ніж страх обстрілів», «Тут мій дім», «Родина залишилася вдома», «Бо це моя земля»), відносна безпека перебування в Запоріжжі («У місті стало безпечніше», «У місті налагодилась робота комунальних служб, транспорту, постачання товарів першої необхідності, відновились роботи підприємств»), опанування страху, паніки, розпачу («Удома психологічно відчуваю себе краще», «Вірили в перемогу та ЗСУ», «Зрозуміла, що не все так страшно»), матеріальні проблеми («Закінчилися гроші, за рахунок яких мали можливість винаймати житло», «Складнощі побутового характеру, бо виїжджала в село, відсутність нормальних умов для дітей і дистанційної роботи»), збільшення кількості ракетних обстрілів тих територій, куди виїжджали під час евакуації.

Також наприкінці березня – у червні 2022 р. відбулося усвідомлення тими, хто евакуювався через побоювання окупації, що просування військ РФ в Запорізькій області зупинено, Запоріжжя залишилося під владою України («Фронт стабілізувався», «Запоріжжя залишилося у складі України, я повернулася додому», «Упевненість, що Запоріжжя не захоплять»). Липень та серпень – підготовка до нового навчального року («Бо мені потрібно працювати, і я не бачила сильної небезпеки»). При цьому фіксується така тенденція: відсоток тих, хто повернувся з-за кордону, переважає відсоток тих, хто повернувся додому після евакуації в інші регіони України. Так, співвідношення тих, хто залишився за кордоном, та тих, хто повернувся додому, становить 1 до 3. Учителі, які повернулися з-за кордону (а це переважно педагоги віком від 40 до 60 років), говорять про труднощі адаптації до нових умов (мова, ментальність, побут тощо: «Немає опори на чужій землі, відчуття другосортності»). Співвідношення тих, хто залишився в інших регіонах України, та тих, хто повернувся додому, становить 3 до 2. Це пояснюється переважно тим, що в інших регіонах України залишилися педагоги, які втратили житло внаслідок окупації чи воєнних дій; якщо виїхала ціла родина; або переїхали до родичів чи друзів, котрі надали житло. Така думка підтверджується тим фактом, що станом на середину лютого 2023 р. лише 14,4% вчителів Запорізького району (у тому числі й міста Запоріжжя) перебувають в евакуації. У той же час відсоток учителів, які виїхали з окупованої території або території, на яких ведуться активні бойові дії, та залишаються в евакуації, становить близько 52% (співвідношення тих, хто знаходиться в інших регіонах України, до тих, хто знаходиться за кордоном, становить 4:1) (Таблиця 2).

Досвід переживання окупації та виїзду на підконтрольні Україні території. У перший тиждень після широкомасштабного вторгнення було тимчасово окуповано території Бердянського, Мелітопольського та Василівського, частково Пологівського районів. Без значного спротиву з боку українських військ, фактично без боїв війська РФ зайняли вже на третій день (26 лютого) Мелітополь, Приморськ, Чернігівку, на четвертий (27 лютого) – Бердянськ, на дев'ятий (4 березня) – Енергодар і Кам'янку.

Запитуючи у вчителів щодо їхньої реакції, емоцій/почуттів та думок на вторгнення ворожої військової техніки до селищ і міст, ми отримали кілька варіантів відповідей: перелік емоцій (горе, страх, гнів, ненависть, жах), відмову вірити в реальність подій («Цього не може бути!»), риторичні запитання («Чому нас кидають?», «Чому так сталось, що немає спротиву?», «Чому так швидко заїхали танки?», «Чому чути лише поодинокі постріли?»).

Як саме виглядав початок окупації в цих містах? Учителька з Бердянська пригадує: «26 лютого у другій половині дня в Бердянськ увійшла ворожа техніка. Окупанти заїхали по Мелітопольському та Східному шосе. Я спостерігала за цим онлайн. Відчайдухи з вікон власних квартир знімали це та зразу оприлюднювали відео в телеграм-каналах. У місті була незрозуміла тиша... Важко було на душі, сльози неможливо

було стримати. І очікування чогось страшного...». Інший вчитель пише: «Через кілька годин ця ж техніка знову без поспіху рухалася в зворотному порядку, у напрямку на виїзд з міста. Ревіння їх двигунів було чути здалеку, і я знову вийшов на балкон, щоб спостерігати цю процесію. На підтвердження моїх попередніх висловів про те, що бердянці не раді були бачити ворожу техніку, звідкись на великій швидкості виринув легковий автомобіль і з нього в задню частину крайнього БТРа полетіли пляшки з запалювальною сумішшю («коктейлі Молотова»)).

Подібна ситуація була в Приморську, Мелітополі, Чернігівці. В Енергодарі місцеві жителі спробували зупинити ворога та не дати можливість увійти у свої міста. Вчитель, яка була учасницею цих спроб, так описує ситуацію в Енергодарі: «Росіяни намагалися заходити в наше місто не менше трьох разів. Це частково обумовлено місцем розташування його на півострові, до якого веде єдина дорога. Тому коли вже села й міста поряд з Енергодаром були окуповані, а ворог уже доходив до Василівки, Енергодар тримався. Не в останню чергу завдяки його мешканцям, які виходили на блокпост перед містом і фактично живою багатотисячною стіною не пускали росіян. Коли це сталося вперше на заклик мера, ми з чоловіком приїхали на блокпост машиною, але вже на під'їзді побачили картину, від якої стиснулося горло і сльози набігли на очі. З усіх боків, як струмочки збігаються до річки, так і люди пішки, транспортом сходилися, з'їжджалися на блокпост. І, чесно кажучи, я не очікувала, що людей буде настільки багато. У нас у цілому доволі «ватне» місто було. Але такого пориву єднання, взаємопідтримки, солідарності я не відчувала ніколи. Потім вийшли з машини і почали проходити ідентифікацію (пускали за паспортами, бо боялися провокацій). Віддали дощовики й тепле взуття для тероборонців, яке просили звозити на блокпост напередодні. І далі тривожне очікування, яке скрашували кричалки «Слава Україні!» та «Україна понад усе!». Тільки організатори просили не виголошувати про смерть ворогам, але запальні енергодарці все одно не завжди стримувались. Усе знімалося з дрона, і ці кадри згодом облетіли весь світ (Така гордість була за своє місто, б.д.). Росіяни прибули на БТРах і ще якійсь техніці, до них пішла група перемовників з очільників міста й депутатів, і в цей раз росіяни відійшли, хоча в росії кричали про захоплення ЗАЕС ще 28 лютого. Другий раз, коли мер закликав на блокпост, а велике стояння відбувалося під дощем, вразили залишки обгорілих шин і написи «Міни» на узбіччі вздовж посадки. А втретє ніхто не встигнув на блокпост, росіяни просто розстрожили важкою технікою все, зненацька увірвавшись туди. Це сталося ввечері 3 березня, і почалося жахливе кіно онлайн: трасери, гуркіт, пожежі, чорний дим, відео з різних районів міста з простріленими вікнами. Вночі було найстрашніше: «орки» посунули на ЗАЕС (Запорізька атомна електростанція). А на її захисті – лише частини охорони з Нацгвардії – хлопці з Гори (так називалося місце розташування їхньої військової частини). Тоді до Енергодара вперше завітала смерть від війни: загинуло троє або четверо військових». Схожа ситуація була і в Дніпрорудному.

Зовсім протилежним був початок окупації м. Пологи, м. Кам'янське, за які точилися бої. Наводимо розповідь вчительки історії одного із закладів загальної середньої освіти м. Полог про бої за місто: «За добу повністю вимкнули світло, увесь зв'язок. Ми були глухі, сліпі та німі. Я з мамою чоловіка, його батьком та сестрою поїхали з села в місто у справах. Десь о 10 ранку почули перші залпи танків. За кілька днів до цього наші (військові) підривали мости, гуркіт був схожий, ми вирішили, що наші знову щось підривають. Далі гуркіт ставав все ближчим і голоснішим. Десь опів на першу ми хотіли повернутися в село, але нас не випустили. Сказали, що там гатить російський танк. Там. Де був мій чоловік та дівчата (двох та семи років доньки). Ми поїхали на інший виїзд, але й там нас не випустили. Вирішили залишити машину у знайомих у місті і піти пішки посадками, 10 км лише. Ми йшли на лінію вогню. Дійшло до нас це тоді, коли почали над головами літати міни, а поруч розривалися снаряди. Я, начитавшись попередньо в фейсбуці, що треба робити, коли свистить над головою (снаряди), потягла всіх у ймовірно безпечні місця. Десь із півгодини ми були у канаві, йшов дощ, ми змокли. Гуркіт переміщався в іншу сторону, міни змінили напрям. Ми поповзли в зворотний бік. Потім пішки, пройшовши 2 км, опинились у теплій темній хаті наших родичів, у яких залишили машину. Гуркіт не стихав до самої ночі. Під гуркіт танків, снарядів та градів ми пообідали. За забором було видно, що наші стріляли з РПГ та відступали у долину до річки, на село Пологи. Чулась «нечиста» російська мова «Здавайся, здавайся». Настала ніч. Ми ледь заснули. На ранок все було тихо, о 6 ранку за нами із села на «Жигулях» приїхав мій чоловік, він прорвався тією дорогою, якою йшов бій. З ним та дітьми все було гаразд. Село знаходиться у балці, тому снаряди перелітали, нічого не зачепивши. У місті було постійно небезпечно, росіяни далі нашого міста не змогли прорватись, перед Гуляйполем та Оріховом їх зупинили».

«Біля селища Кам'янка, – пригадає вчитель історії місцевої школи, – був шалений бій дві доби, щоб не пропустити колону з 4 тис. одиниць техніки. Зранку 04.03.2022 р. зайшла ворожа авіація, після бомбардування одинокої позиції наших військ колона пішла через селище. Близько 10 наших воїнів тримало дві доби цю зграю. Частина хлопців загинула. Колона пройшла далі, у селище час від часу заїжджали російські військові та грабували місцевих, забирали автомобілі й інші цінності. Була розстріляна сім'я, яка поверталася додому у своєму авто. Селище було обстріляно з градів, усіх загиблих ми звозили в наш морг. Збирати трупи – це жахливо, але всі розуміли, що це треба робити, і ми робили. Також привезли нашого бійця, який загинув у бою (особу встановили, рідних повідомили і поховали його)».

Перші дні після 24 лютого та окупації всі майже однаково описують ситуацію в містах та селищах: довжелезні черги за бензином, продуктами харчування, ліками, ажіотаж з готівкою, мародерство, відсутність світла, опалення, зв'язку.

У містах Мелітополь, Приморськ, Бердянськ відбулися акції ненасильницької непокори окупантам. Більшість опитаних вчителів взяли в них участь. «Уже після початку окупації міста (мається на увазі Енергодар) містяни збиралися на різні заходи. Особисто я виходила на мітинг 9 березня. Площа перед міським палацом культури була заповнена проукраїнськи налаштованими жителями. Читали вірші Т. Шевченка, виголошували промови. Серед промовців була й учениця нашої школи. Вона читала вірші Кобзаря та свої власні. Я зробила запис її виступу. Після війни обов'язково його оприлюдню. Тобі окупаційна влада нас не чіпала. Це був лише початок. Та вже з часом будь-які акції почали переслідувати та придушувати»; «Я й сама тричі була учасницею таких акцій непокори. Тривали вони недовго, бо була реальна загроза, що будуть застосовувати зброю та відкриватимуть вогонь. Коли затримали голову міста (Мелітополь) Федорова Івана, ми двічі виходили з вимогами повернути нашого мера. Реакція окупантів була різною: коли щось загрожувало їх безпеці, вони скупчувались і погрожували зброєю, коли велика кількість людей була на мітингах, – застосовували снайперів» – пригадують педагоги з Енергодару та Мелітополя. Про свою участь у таких мітингах, життя в окупації та евакуації розповіла вчителька громадянської освіти Мелітопольського професійного аграрного ліцею Г. Бут (Константинова, б.д.)

Такі акції непокори були доволі чисельними – пригадує вчитель історії бердянської школи: «Я був свідком багатьох мітингів та демонстрацій, але такої кількості людей, що виходили виразити своє невдоволення в нашому місті, я ще ніколи не бачив. Коли одна частина колони під час пішої ходи містом була вже на Приморській площі біля моря, інша ще не починала ходу біля міськвиконкому. А це кілька кілометрів. Це тривало трохи більше місяця, допоки на зміну окупаційним військам не прийшли співробітники росгвардії та ФСБ. Спочатку вони після акцій протесту забирали й вивозили для допитів найбільш активних мітингувальників, потім стали розганяти самі акції протесту». «Через місяць окупанти почали хапати організаторів і учасників мітингів, робили обшуки, відвозили їх «на підвал», катувати струмом, били, вимагали припинити мітинги та записати відео з «вихвалянням росії-визволительки». Мітинги довелося припинити» – також пригадує вчителька з Бердянська.

Із початком широкомасштабної навали вчителі не припинили виконувати професійні обов'язки. 24 лютого більшість встигла провести кілька уроків. Вони пригадують, що здебільшого доводилося заспокоювати учнів, пояснювати правила поведінки, щоб не наражати себе на небезпеку. Так, вчителька з Великої Білозерки пригадує, що коли заходила військова техніка рф, вона збрала учнів класу, де була класним керівником, на онлайн-захід. Розмовляла з ними та не дозволяла їм відійти від монітору комп'ютера чи ноутбука, щоб вони не нарobili собі «біди». У Бердянську й Мелітополі на базі закладів освіти було налагоджено роботу укриттів, які не припинили свою діяльність і з початком окупації. Там постійно чергували вчителі. Також ці пункти приймали біженців з Маріуполя, надавали їм першу психологічну підтримку, одяг, продукти харчування (все приносили з дому), чергували біля поранених. В Енергодарі освітяни організували громадську їдальню. За умови браку продуктів ліпили вареники, якими й готували усіх охочих.

Адміністрації частини закладів загальної середньої освіти намагалися рятувати шкільне майно, документи, тому роздавала це надійним, з їхньої точки зору, людям. До закладів освіти педагоги окупованих територій ходили протягом березня-квітня місяця до закінчення навчального року 2 травня.

Життя в окупації для переважної більшості вчителів суспільних дисциплін стало великим випробуванням: по-перше, особисті переконання, усвідомлення власної української ідентичності («Неприйняття «руського мира», почуття неволі й огида до окупантів!», «Нудило від всього рашистського! Довелося не використовувати українську, страшно!»); по-друге, переслідування з боку окупаційної влади, по-третє, побоювання за життя близьких і рідних людей («Страхи за долю сина, який був з нами. Йому було дуже важко знаходитися на окупованій території – і морально (не хотів дихати одним повітрям з окупантами) і фізично (могли схопити і посадити в «підвал»)), «розуміння, що через мене додому рано чи пізно прийдуть окупанти або колоборанти»).

Наприкінці березня окупаційна влада почала робити спроби примусу до колоборації освітян. Все почалося з керівників закладів освіти. Шаленого тиску зазнали директори шкіл Бердянська, Мелітополя, Енергодара, інших містечок і селищ. Найвідомішим є випадок з директорами мелітопольських шкіл – викрадення та тримання «на підвалі» керівників чотирьох шкіл, які написали заяви про звільнення та відмовилися співпрацювати на «нараді» (Макарова, б.д.). Одна з учасниць тієї події пригадує: «Настав і мій час. Побачила декілька мікроавтобусів, із них висипаються озброєні істоти з ліцензією на вбивство, повне шкільне подвір'я. До будівлі заходить головний (мабуть) з охоронцями та військовими. І почалося: «Ми – друзя, мы тут навсегда. Дайте списки учителів і учеников...». Було страшно. Потім прийшли ще раз – наказали бути на нараді 31 березня в технікумі. Уже призначили шапурову керівником, яка зараз називається міністр освіти Запорізької області. Усі директори міста не зайшли до будівлі на нараду. Заявили про відмову співпраці на вулиці. Нас всіх обізвала нецензурною лайкою (псевдомер данильченко) і сказала: «Всех выпшвырнем сегодня из города». Увечері чотирьох директорів заарештували, відвезли «на підвал». Додому я більше не повернулася. Практично весь місяць я жодного дня не була вдома, ночувала у друзів, ховалася в підвалах». Цій директорці за місяць вдалося виїхати з окупованої території.

Подібна ситуація відбувалася в Енергодарі та Бердянську, де окупанти викрадали педагогів. Щоб примусити директорку бердянської школи до співпраці, окупанти викрали її сина («Після того, як я відмовилася зайняти керівну посаду при так званій «новій» владі, заарештували сина. Неможливо передати словами ті почуття, які я як мати відчула! Озброєні окупанти (27 осіб) оточили дім, збили паркан, вибили двері,

провели обшук. Сину було оголошено підозру в співпраці з полком «Азов». Майже два місяці його тримали у підвалі. Скільки пролито сліз... І тільки коли сина випустили, але попередили про подальшу підозру, стало зрозуміло, що відмова співпрацювати буде вартувати арешту й іншим членам родини»).

Випадки переслідувань учителів за їхню громадянську позицію не є масовими, але й не поодинокі. Відомі випадки, коли вчителів захищали батьки учнів. Один з опитаних вчителів історії Пологівського району розповідає свою історію: «Був заарештований та відправлений до в'язниці, де знаходився 7 днів. Коли жителі дізналися про моє ув'язнення, почали організовувати зібрання. Центр селища перекрили військові, бо людей було дуже багато. На третій день мене показали дружині і перший раз дали поїсти, але не звільнили. В окупантів було два шляхи: або залишати у в'язниці (але ніякої інформації або доказів про роботу мене на ЗСУ не було), або відпустити, бо селище було на межі бунту (так сказав мені начальник нашої «місцевої» в'язниці). Але на початку окупації громадського опору не було, окупанти заходили з боями і при найменшій підозрі відкривали вогонь, люди боялися вийти, а далі при найменшій підозрі відправляли «на підвал» (так називали місце, де утримували людей). Багато з цього підвалу не повернулося, і доля їх до цих пір не відома».

Усе це тільки підштовхувало педагогів, які викладають суспільні дисципліни, виїжджати з тимчасово окупованої території. Цей процес почався з перших годин після широкомасштабного вторгнення та неперервно тривав до моменту, коли виїхати стало неможливо (грудень 2022 р.).

«Я ходила по квартирі, у якій прожила 33 роки, у якій народилися і вирости діти... я розуміла, що маю щось взяти з собою в невеличку валізу, відкривала шухляди, плакала і закривала, я не розуміла, що саме для мене цінне, бо там було усе моє життя», – пише вчителька з Дніпрорудного про свою підготовку до виїзду.

Масовіші хвилі тих, хто виїжджав, були в березні-квітні та серпні. В першому випадку це здебільшого пов'язано з усвідомлення, що швидкого визволення тимчасово окупованих територій не буде, особистим несприйняттям «руського мира», початком переслідувань за попередню політичну діяльність, громадянську позицію (як представників місцевої влади – мерів, депутатів тощо, так і педагогів), побоюванням за життя власних дітей (особливо після розголосу інформація про події в Бучі), першими спробами примусу педагогів до колоборації. Крім того, на початку березня 2022 р. Верховна Рада прийняла Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колобораційну діяльність».

З огляду на ситуацію, населення тимчасово окупованих територій почало масово переїздити на підконтрольну Україні територію. Черга на останньому ворожому блокпості у липні-серпні налічувала до кількох тисяч людей й більше тисячі одиниць автомобільної техніки. Його проходження могло тривати від восьми годин до десяти діб. Як пригадують біженці, у цій черзі на узбіччі дороги та автозаправках біля блокпосту вони їли, спали, народжували та помирали (Черги на евакуацію, б.д.).

Для перетину блокпостів всі опитані нами вчителі заздалегідь розробляли для себе «легенду»: хто вони, куди й навіщо їдуть. Жоден не говорив, що працює вчителем, побоюючись заборони на виїзд (а такі випадки траплялися). Багато з педагогів, які взяли участь в опитуванні, пригадували перші хвилини, коли побачили український національний прапор. Для цього використовувалися вислови «сльози радості», «ковток свободи», «затамування подиху», «прискорене серцебиття», «зняття тягаря з плечей», «розправляння плечей» тощо. Після прибуття в Запоріжжя, отримання першої допомоги (ночівля, їжа, засоби особистої гігієни, медична та психологічна допомога) кожен вирішував для себе питання місця подальшого перебування.

Пріоритетні завдання загальної середньої освіти в умовах активної фази російсько-української війни. Як зазначено вище, досвід переживання війни для кожної людини є травматичним і досить часто психологічно руйнівним. Це стосується як дорослих людей, так і дітей. Найбільшим викликом в організації, плануванні та здійсненні освітнього процесу для педагогів стало питання психоемоційної підтримки учнів. Тенденції міграційних процесів вчителів є аналогічним і для здобувачів освіти. Значна частина учнів знаходиться на тимчасово окупованій території. За нашими підрахунками, кожна шоста дитину шкільного віку батьки вивезли із Запорізької області в межах України та кожна п'яту – за межі України. На тимчасово окупованих територіях залишилося близько 60% здобувачів загальної середньої освіти, тому кожен педагог під час підготовки та здійснення освітнього процесу має враховувати дитячий досвід переживання війни. Організація навчання для дітей, які знаходяться за кордоном України, потребує врахування їхнього подвійного навчального навантаження (вони навчаються в закладах освіти тієї країни, де знаходяться). Часто подвійне навантаження відчувають на собі й здобувачі освіти з тимчасово окупованих територій (коли підпільно дистанційно проходять навчання в закладах освіти України, що несе за собою ризики для їхніх батьків – позбавлення батьківських прав, а також вилучення з родини) (Рацибарська, б.д.; Павлова, б.д.). Наступна проблема – психоемоційний стан здобувачів освіти, гальмування в них когнітивних процесів.

98,9% вчителів, які взяли участь в анкетуванні, відзначили, що після 24 лютого 2022 р. сталися суттєві зміни в їхній професійній діяльності. По-перше, у Запорізькій області організовано дистанційне навчання за допомогою технічних засобів комунікації, доступних для учасників освітнього процесу. Педагоги, які евакуювалися з тимчасово окупованих територій для організації освітнього процесу, отримали необхідну техніку. Також функціонують освітні хаби для вчителів та учнів (Перун, б.д.). В умовах обмеження доступу до інтернету й мобільного зв'язку здобувачі освіти, які знаходяться на ТОТ, не завжди мають можливість долучитися до онлайн-занять. Проблеми з доступом до інтернету є і у здобувачів освіти, які знаходяться на території, які контролюються урядом України, і вони пов'язані з вимкненням світла за наслідками ракетних обстрілів енергетичної інфраструктури країни.

По-друге, пріоритетними в 2022/2023 навчальному році є наступні напрями освітньої діяльності: продовження реформи загальної середньої освіти відповідно до Концепції «Нова українська школа»; впровадження у 5 класах нового Державного стандарту базової середньої освіти; організація освітнього процесу після вимушеного переривання його звичного перебігу, викликаного спочатку тривалими карантинами, потім – військовою агресією РФ на території нашої держави; посилення національно-патріотичного виховання, формування громадянської позиції; просвіта з питань особистої безпеки; психологічні аспекти організації освітнього процесу в умовах воєнного стану.

В той же час нові виклики, які постали перед педагогами в умовах російсько-української війни, призвели до певних змін в їхніх педагогічних практиках. Розуміючи психоемоційний стан, в якому знаходяться здобувачі освіти, сім з десяти вчителі намагаються спростити та структурувати навчальні матеріали, що пов'язано зі зниженням швидкості когнітивних процесів учнів. Кожен другий вчитель суспільних навчальних дисциплін під час синхронного навчання приділяє час питанням психоемоційної підтримки учнів. Серед актуальних питань, яким педагоги стали значно більше приділяти уваги, – формування національної ідентичності здобувачів освіти (про що зазначають троє з п'яти опитаних педагогів) (рис. 3).

Висновки. Перспективи подальшого розвитку проблеми. Отже, повномасштабна агресія РФ проти України зумовила видозміну повсякденного життя та освітнього процесу в державі. Не дивлячись на активну фазу бойових дій, яка триває понад рік, українській державі та місцевій владі вдалося зберегти функціонування системи загальної середньої освіти на всій території. В Запорізькій області, де понині ведуться активні бойові дії, і дві третини території якої тимчасово окуповано, за рахунок переведення навчання в дистанційний та онлайн-формат, виїзду кожного другого педагога з ТОТ, вдалося забезпечити навчання здобувачів освіти в 90% закладів освіти.

При цьому варто охарактеризувати психоемоційний стан педагогів, які здійснюють освітній процес. В першого дня війни протягом місяця більшість з них переживали страх, паніку, спантеличення. Впродовж року, з одного боку, відзначається хвилеподібний характер змін рівня гостроти психоемоційного переживання війни, з іншого боку, відбувається стабілізація емоційного стану педагогів.

Лише незначна частина вчителів суспільних дисциплін, які мають сформовану та відкрито задекларовану проукраїнську позицію, не відчували в перших хвилин широкомасштабного вторгнення військ РФ загрози власному життю та життю рідних. Це і обумовило обсяги та напрями міграційних процесів, в яких вони взяли участь. За умов стабілізації лінії зіткнення вже за місяць педагоги почли повертатися до дому на територію, контрольовану владою України. В той же час протягом року з ТОТ виїхав кожен другий педагог області.

Найтрагічнішою була доля тих педагогів, які з перших днів війни опинилися на окупованих територіях. Участь в мирних акціях непокори, організація роботи пунктів укриття та приймальних пунктів для маріупольців, надання допомоги місцевому населенню на добровільних та волонтерських засадах – типові дні педагогів в перший місяць окупації. Вже за місяць з боку окупаційної влади розпочалися дії з примусу до колаборації керівників закладів освіти щодо відновлення освітнього процесу за російськими стандартами, а також переслідування тих вчителів, які мали активну проукраїнську позицію. Це мало вигляд як сильного психологічного тиску, так і фізичного покарання. Це призвело до збільшення кількості тих педагогів, які виїхали з ТОТ (особливо напередодні нового навчального року).

Особистий досвід переживання війни призвів і до змін у професійних поглядах щодо особливостей організації освітнього процесу в умовах активної фази збройного конфлікту.

Проведене наукове дослідження є одним із перших у царині заданої проблематики. У той же час окреслена авторами проблема не вичерпується означеною публікацією та має перспективність подальших досліджень,

Рис. 3. Зміни в педагогічній практиці вчителів після широкомасштабного вторгнення

зокрема для окреслення зламів в системі освіти, особливо в суспільствознавчому сегменті, адже саме ця галузь відповідає за виховання патріотизму й національної свідомості підростаючого покоління.

Список використаних джерел:

1. Верещук І. Персональний телеграм-канал. URL: https://t.me/vereshchuk_iryana/1369 (дата звернення: 03.05.2023)
2. Глава держави провів нараду щодо поточної ситуації в Запорізькій області. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. URL: <https://www.president.gov.ua/news/glava-derzhavi-proviv-naradu-shodo-potochnoyi-situatsiyi-v-za-75613> (дата звернення: 03.05.2023)
3. До 70% вчителі виїхали з тимчасово окупованої території Донеччини, а за колаборацію відкривають кримінальні справи. *Сайт Донецької обласної державної адміністрації*. URL: <https://dn.gov.ua/news/do-70-vchiteliv-viyihali-z-timchasovo-okupovanoyi-teritoriyi-donechchini-za-kolaboratsiyu-vidkrivayut-kriminalni-spravi> (дата звернення: 03.05.2023)
4. Константинова В. «Можуть розстріляти за синьо-жовту стрічку»: про те, як живе Мелітополь під російською окупацією. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-melitopol-okupatsiya/31942189.html> (дата звернення: 03.05.2023)
5. Крамар О. У Мелітополі та Бердянську більшість працівників шкіл відмовилися від співпраці з окупантами. *Громадське*. URL: <https://hromadske.ua/posts/u-melitopoli-90-pracivnikiv-shkil-vidmovilisya-vid-spivpraci-z-okupantami-mer> (дата звернення: 03.05.2023)
6. Макарова В. Що відбувається з освітянами в Мелітополі: розповідь директорки школи. *НУШ: нова українська школа* (офіційний сайт). URL: <https://nus.org.ua/articles/shho-vidbuvayetsya-z-osvityanamy-v-melitopoli-rozprovid-dyrektorky-shkoly/> (дата звернення: 03.05.2023)
7. Павлова Є. Як українські вчителі організують онлайн-навчання на окупованих територіях. *Громади та освітня у вітні*. URL: <https://educatorsinwar.decide.in.ua/novoukrainka/> (дата звернення: 03.05.2023)
8. Перун В. У Запоріжжі відкрили освітні хаби для евакуйованих педагогів і школярів. *LB.UA. Дорослий погляд на світ*. URL: https://lb.ua/society/2022/09/01/528109_zaporizhzhii_vidkrili_osvitni_habi.html (дата звернення: 03.05.2023)
9. Рацібарська Ю. «Діти слухають уроки українською, як підпільники» – евакуйована вчителька з Волновахи навчає дітей онлайн. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/osvita-okupatsia/32036956.html> (дата звернення: 03.05.2023)
10. Сирцова О., Шумада Р. Курси підвищення кваліфікації як фактор психосоціальної підтримки педагогів в умовах збройного конфлікту міжнародного характеру. *International Science Journal of Education & Linguistics*. 2022. Вип. 4. Т. 1. С. 1–16. DOI: <https://doi.org/10.46299/j.isjel.20220104.05>
11. Снайдер Т. Лекція про геноцид. Шість ознак злочину Росії, і не лише проти українців. *YouTube*. URL: <https://youtu.be/4vAubAK32k4> (дата звернення: 03.05.2023)
12. «Така гордість була за своє місто». Жителька Енергодара розповіла про опір місцевих у перші тижні окупації. *Суспільне. Новини*. URL: <https://susplne.media/315858-taka-gordist-bula-za-svoe-misto-zitelka-energodara-rozprovila-pro-opir-miscevih-u-persi-tizni-okupatsii/> (дата звернення: 03.05.2023)
13. У Запорізькій ОВА розповіли про завершення навчального року. *Сайт Запорізької обласної державної адміністрації*. URL: <https://www.zoda.gov.ua/news/60728/u-zaporizkiy-ova-rozprovili-pro-zavershennya-navchalnogo-roku-video.html> (дата звернення: 03.05.2023)
14. Черги на евакуацію: на блокує у Василівці за тиждень померли п'ятеро людей (25.07.2022). *Українформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3536755-serga-na-evakuatsiyu-na-blokuє-u-vasilivci-za-tizden-pomerli-patero-ludej.html> (дата звернення: 03.05.2023)
15. Янковський О. «Мов пекло». Що може врятувати Запоріжжя від «ракетного терору росії». *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-zaporizhzhya-raketni-udar-rosiyi/32074341.html> (дата звернення: 03.05.2023)

References:

1. Vereshchuk, I. Personalnyi telehram-kanal. URL: https://t.me/vereshchuk_iryana/1369 [in Ukrainian]
2. Hlava derzhavy proviv naradu shchodo potochnoi sytuatsii v Zaporizkii oblasti (The head of state held a meeting on the current situation in Zaporizhzhia region). *Ofitsiine internet-predstavnytstvo Prezydenta Ukrainy*. URL: <https://www.president.gov.ua/news/glava-derzhavi-proviv-naradu-shodo-potochnoyi-situatsiyi-v-za-75613> [in Ukrainian]
3. Do 70% vchyteli vyikhaly z tymchasovo okupovanoi terytorii Donechchyni, a za kolaboratsiiu vidkryvaiut kryminalni spravy (Up to 70% of teachers left the temporarily occupied territory of Donetsk region, and criminal cases are opened for collaboration). *Sait Donetskoi oblasnoi derzhavnoi administratsii*. URL: <https://dn.gov.ua/news/do-70-vchiteliv-viyihali-z-timchasovo-okupovanoyi-teritoriyi-donechchini-za-kolaboratsiyu-vidkrivayut-kriminalni-spravi> [in Ukrainian]
4. Konstanytnova, V. «Mozhut rozstriliaty za syno-zhovtu strichku»: pro te, yak zhyve Melitopol pid rosiiskoiu okupatsiieiu. («They can be shot for a blue and yellow ribbon»: about how Melitopol lives under Russian occupation). *Radio Svoboda*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-melitopol-okupatsiya/31942189.html> [in Ukrainian]
5. Kramar, Os. U Melitopoli ta Berdiansku bilshist pratsivnykiv shkil vidmovylisia vid spivpratsi z okupantamy (In Melitopol and Berdyansk, the majority of school workers refused to collaborat with the occupiers). *Hromadske*. URL: <https://hromadske.ua/posts/u-melitopoli-90-pracivnikiv-shkil-vidmovilisya-vid-spivpraci-z-okupantami-mer> [in Ukrainian]

6. Makarova, V. Shcho vidbuvaietsia z osvitanamy v Melitopoli: rozpovid dyrektorky shkoly (What is happening to educators in Melitopol: the story of the school principal). *NUSh: nova ukrainska shkola (ofitsiinyi sait)*. URL: <https://nus.org.ua/articles/shho-vidbuvayetsya-z-osvityanamy-v-melitopoli-rozpovid-dyrektorky-shkoly/> [in Ukrainian]
7. Pavlova, Y. Yak ukrainski vchyteli orhanizovuiut onlain-navchannia na okupovanykh terytoriiakh (How Ukrainian teachers organize online education in the occupied territory). *Hromady ta osvityany u viini*. URL: <https://educatorsinwar.decide.in.ua/novoukrainka/> [in Ukrainian]
8. Perun, V. U Zaporizhzhii vidkryly osvichni khaby dlia evakuiovanykh pedahohiv i shkoliariv (Educational hubs for evacuated teachers and schoolchildren were opened in Zaporizhzhia). *LB.UA. Doroslyi pohliad na svit*. URL: https://lb.ua/society/2022/09/01/528109_zaporizhzhii_vidkryli_osvichni_habi.html [in Ukrainian]
9. Ratsybarska, Y. «Dity slukhaiut uroky ukrainskoiu, yak pidpilnyky» – evakuiovana vchytelka z Volnovakhy navchaie ditei onlain («Children listen to lessons in Ukrainian like underground people» – an evacuated teacher from Volnovakha teaches children online). *Radio Svoboda*. URL: https://lb.ua/society/2022/09/01/528109_zaporizhzhii_vidkryli_osvichni_habi.html [in Ukrainian]
10. Syrtsova O., Shumada R. (2022). Kursy pidvyshchennia kvalifikatsii yak faktor psykhosotsialnoi pidtrymky pedahohiv v umovakh zbroinoho konfliktu mizhnarodnoho kharakteru (Training courses as a factor of psychosocial teachers' support in the conditions of an armed conflict of an international character). *International Science Journal of Education & Linguistics*. Vyp. 4. T. 1. P. 1–16. DOI: <https://doi.org/10.46299/j.isjel.20220104.05> [in Ukrainian]
11. Snaider, T. Lektsiia pro henotsyd. Shist oznak zlochynu Rosii, i ne lyshe proty ukraintsiv (The lecture on genocide. Six signs of Russia's crime, and not only against Ukrainians). *YouTube*. URL: <https://youtu.be/4vAybAK32k4> [in English]
12. «Taka hordist bula za svoje misto». Zhytelka Enerhodara rozpovila pro opir mistsevykh u pershi tyzhni okupatsii («I was so proud of my city»). A resident of Energodar spoke about local resistance in the first weeks of the occupation. *Suspilne. Novyny*. URL: <https://suspilne.media/315858-taka-gordist-bula-za-svoe-misto-zitelka-energodara-rozpovila-pro-opir-miscevih-u-pershi-tizni-okupacii/> [in Ukrainian]
13. U Zaporizkii OVA rozpovily pro zavershennia navchalnogo roku (In Zaporizhzhia OVA they told about the end of the academic year). *Sait Zaporizkoi oblasnoi derzhavnoi administratsii*. URL: <https://www.zoda.gov.ua/news/60728/u-zaporizkiy-ova-rozpovili-pro-zavershennya-navchalnogo-roku-video.html> [in Ukrainian]
14. Cherhy na evakuatsiiu: na blokpostu u Vasylivtsi za tyzhden pomerly piatero liudei (Queues for evacuation: five people died at the checkpoint in Vasylivka in a week). *Ukrinform*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3536755-cerga-na-evakuaciu-na-blokpostu-u-vasylivci-za-tizden-pomerly-piatero-ludej.html> [in Ukrainian]
15. Yankovskyi, O. «Mov peklo». Shcho mozhe vriatuvaty Zaporizhzhia vid «raketnoho teroru rosii» («As inferno»). What can vryatuvat Zaporizhzhya against the «rocket terror of Russia». *Radio Svoboda*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-zaporizhzhya-raketni-udar-rosiyi/32074341.html> [in Ukrainian]